

Samlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 124 2003

I distribution:

Swedish Science Press

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Stina Hansson, Lisbeth Larsson

Lund: Erik Hedling, Eva Hættner Aurelius, Per Rydén

Stockholm: Ingemar Algulin, Anders Cullhed, Boel Westin

Uppsala: Bengt Landgren, Torsten Pettersson, Johan Svedjedal

Redaktörer: Anna Williams (uppsatser) och Conny Svensson (recensioner)

Inlagans typografi: Anders Svedin

Utgiven med stöd av
Vetenskapsrådet

Bidrag till *Samlaren* insändes till Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 Uppsala. Uppsatserna granskas av externa referenter. Ej beställda bidrag skall inlämnas i form av utskrift och efter antagning även på diskett i något av ordbehandlingsprogrammen Word för Windows eller Word Perfect. Sista inlämningsdatum för uppsatser till nästa årgång av *Samlaren* är 1 juni 2004 och för recensioner 1 september 2004.

Sedan årgång 2002 av *Samlaren* erhåller uppsatsförfattarna ett digitalt underlag för särtryck. Det består av uppsatsen i form av en pdf-fil, lagrad på en diskett.

Svenska Litteratursällskapet tackar de personer som under det senaste året ställt sig till förfogande som bedömare av inkomna manuskript.

ISBN 91-87666-21-9

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by
Elanders Gotab, Stockholm 2003

Ljusets rike

Fredrika Bremer i Norrland

AV HEIDI HANSSON

När presidenten, fadern i Fredrika Bremers roman *Nina. Nya Teckningar utur hvardagslifvet* 2 (1835), drabbas av slaganfall och skall resa söderut för att vårdas tillbaka till hälsan väljer hans hustru, den förnäma och hycklande grevinnan Natalie, att resa till familjens gods ”långt uppe i Norrland” för att där ”helt och hållet draga sig undan världen och landsförvisa sig”.¹ Det Norrland Bremer här manar fram har ingen egen kultur, inget eget samhällsliv, utan framställs som en provins vars främsta egenkap är bristen på det mondäna societetsliv som utgör ”världen”. Men Norrland bildar också motsats till den storstadstillvaro som berättaren mamsell Rönqvist beskriver som ”en dyning utan vind, ett skvalp utan mening” (121) och får därför den dubbla rollen av både ociviliserad periferi och känslocentrum. I norr kan människan komma närmare både Gud och sig själv just för att hon befinner sig fjärran från den ytliga storstaden. För en besökare från södra Sverige innebär en vistelse i Norrland därför en positiv möjlighet till klosterliv och kontemplation såväl som exil, menar Bremer, och bägge dessa associationer väcks av grevinnan Natalies uttalande.

Det är mycket ovanligt att den tidiga svenska 1800-talsromanen utspelar sig i norra Sverige. Detta är delvis en följd av formens kontinentala och anglosaxiska ursprung som fastlägger herrgårdar, brunnsorter och balsalar som romanens naturliga miljö, delvis en konsekvens av att Norrland i allmänhet var ett okänt område för de svenska författarna. De realistiska tendenser som alltmer gör sig gällande under 1830-talet innebär att författare koncentrerar sig på regioner som de känner till, och dessa finns nästan uteslutande i södra och mellersta Sverige. Att beskriva Norrland realistiskt och samtidigt anpassa sig till romanens konventionella krav på högreståndsmiljö är betydligt svårare. Detta innebär att norrlandsskildringarna intar en särställning i Bremers romanproduktion och i den tidiga svenska romankonsten överhuvudtaget.

Det är framför allt romanerna *Nina* och *Midsommar-resan. En vallfart* (1848) som utspelar sig i norra Sverige. Ingen av dem mottogs särskilt väl av den samtida kritiken och de har heller inte rönt något större intresse bland senare tiders forskare, även om Carina Burman menar att åtminstone *Nina* är bättre än sitt rykte.² Liksom

Ulrika Kärnborg ser Burman intressanta självbiografiska inslag i romanen, i porträttet av Ninas lärda syster Edla och framför allt i den kärleks-och äktenskapsproblematik som genomsyrar verket.³ Dessa aspekter uppmärksammas också i Jenny Bergenmars analys av konflikten mellan en romantisk och en antiromantisk diskurs i texten.⁴ Men den allmänna uppfattningen om *Nina* är trots allt att den är illa konstruerad, att romangestalterna är osympatiska eller osannolika och att miljöskildringen från Norrland är behäftad med absurda fel. Det var först sommaren 1847 som Bremer för första gången besökte Norrland, så den beskrivning som finns i *Nina* bygger alltså inte på hennes egna iakttagelser. Resultatet av resan 1847 blev boken *Midsommar-resan*, men trots att miljön där är något mera vederhäftigt beskriven anses också denna som en försumbar berättelse där Bremer bara återanvänder personer och intriger som hon gjort bruk av i tidigare romaner.⁵ Den viktigaste roll verket tillmäts är att det markerar övergången mellan Bremer som romanförfattare och hennes senare verksamhet som reseskildrare. Det är ”rese- och naturskildringarna som äro Midsommarresans verkliga liv”, menar Ellen Kleman⁶ och Elof Ehnmark beskriver romanen som ”närmast en turistskildring”⁷ medan Carina Burman karakteriserar dess inledande svep över Sverige som Bremers ”farväl till hembygden inför utlandsresan”⁸. *Midsommar-resan* är dock inte ett verk av någon fullfjädrad reseberättare. Redan Sophie Adlersparre och Sigrid Leijonhufvud anser i sin bremerbiografi från 1895 att skildringen inte kan ”sagas beteckna något framsteg eller motsvara det lefvande intryck Fredrika fått af färden” utan snarare skall betraktas som ”lärospån i reseskildringens konst”.⁹

Men det finns flera tänkbara orsaker till att ingendera romanen blev särskilt uppskattad, samtliga nära knutna till Bremers användning av norrländska miljöer. Vad gäller *Nina* riktades naturligtvis en hel del kritik mot Bremers geografiskt omöjliga beskrivning av Norrland, men något av denna kritik är förmodligen också kopplad till att många av romanens centrala episoder utspelar sig utomhus, i ett symboliskt landskap där det inte finns utrymme för vardagsrealism. Hennes styrka i de tidigare romanerna är den välbekanta interiören som hon kan handskas obehindrat med. Mycket lite av handlingen utspelar sig utomhus och texternas motor är dialogen och vad den avslöjar om personerna och deras förhållanden. Det var dessa beskrivningar av borgerligt liv som gjorde henne berömd, från debuten med *Axel och Anna* i det första häftet av *Teckningar utur hvardagslifvet* 1828 och framför allt genom vad de flesta kritiker är ense om är Sveriges första borgerliga familjeroman, *Famillen H****, i seriens andra och tredje häften 1830–31.¹⁰ De reminiscenser av sentimental och fantastisk roman som trots allt finns i *Famillen H**** balanseras av berättaren Beata Hvardagslags ironiska och förnumstiga tonfall som tar ner såväl högtflygande filosofiska resonemang som osannolika händelseförlopp på jorden. Den prosaiska

berättarrösten är romanens största förtjänst liksom dess mest nyskapande aspekt. I *Nina* och *Midsommar-resan* arbetar Bremer med okända eller otillräckligt kända miljöer och det saknas en berättare med Beata Hvardagslags nyktra inställning, vilket innebär att de känslomässiga övertonerna förblir odämpade. Tillsammans med den symboliska roll som den norrländska naturen får spela innebär detta att de båda norrlandsromanerna på avgörande sätt avviker från den vardagsrealism och jordnära ton som läsarna börjat uppskatta. Den avslutande kommentaren i *Foreign Quarterly*s recension av *Midsommar-resan* visar tydligt att boken inte heller motsvarar den internationella publikens förväntningar:

We cannot, however, help regretting that, instead of a very flimsy and insipid *nouvellette*, she did not give us a simple account of her "Summer Journey," which, with her thorough knowledge of the country, and usually pleasant style, could hardly have failed to make an agreeable book. As it is, we have felt some disappointment, which we have expressed with less hesitation, from having had, on former occasions, a more welcome duty to perform. The great charm of Miss Bremer's earlier works is their truth, freshness, and domestic simplicity. Let her beware of affectation and mannerism.¹¹

En enkel, oaffekterad vardagsskildring är vad som efterfrågas, inte en sentimentalromantisk berättelse om försvunna arvtagare, själslig vanda och extatiska frälsningsupplevelser. Det är förstås inte ovanligt – och framför allt inte i Bremers fall – att samma romantext innehåller ytterligt fantastiska och mycket vardagliga gestalter och episoder. Dock är Bremer oftast trogen verkligheten när det gäller beskrivningen av de miljöer där romanen utspelar sig, och det är här som hennes norrlandsskildringar klarast skiljer sig från hennes övriga produktion. Enligt Ulrika Kärnborg medgav Bremer själv att hon hade vistats alltför mycket "utomhus" med *Nina* och *Presidentens döttrar* och att det var dags att återvända till hemmets interiörer igen.¹² När Bremer använder sig av norrländsk miljö lämnar hon realismen för en mera symbolisk och allegorisk teknik. Det vagt beskrivna Norrland blir ett själens landskap som kännetecknas av laddade symboler som mörker och ljus, kyla och värme, töcken och klarhet – det är talande att det kapitel i *Nina* där norrlandsskildringen tar sin egentliga början just har rubriken "Mörker och ljus". Denna symbolisk-allegoriska landskapsbeskrivning har sina rötter i medeltida och bibliska berättelser och är mera besläktad med romantikens besjälade naturpoesi än med den framväxande realistiska romanen. I stället för att understryka Bremers betydelse som en av realismens pionjärer i Sverige visar de båda norrlandsromanerna att hon långt ifrån har frigjort sig från sjuttonhundratalets sentimentala romantradition eller romantikens känslöflöde.

1830-talet tolkade förstås begreppet realism annorlunda än vi oftast gör idag. De låga och osköna sidorna av verkligheten hörde inte hemma i konsten, ansåg man,

även om de mest fantasifyllda och sentimentala dragen i tidigare romaner också fördömdes. Resultatet blev en idealrealism eller poetisk realism som Kurt Aspelin definierar som ”en teori som fixerar verklighetsproblemet utifrån dubbel frontställning”,¹³ dels gentemot verklighetsfrämmande fantasidiktning, dels gentemot en alltför oestetisk och fränstötande verklighetsanknytning. Enligt Aspelin kan den familjeroman som Bremer lanserar mycket naturligt inlemmas i idealrealismens estetiska program och till och med bidra till dess teoribildning.¹⁴ Problemet är att begreppet ”idealrealism” alltför lätt uppfattas som en syntes när det i själva verket är fråga om en litteratur som ständigt befinner sig i rörelse mellan de två motsatta principerna verklighetstrohet och poetisk idealism. Det första ledet i idealrealismens teori är trots allt idealismen, vilket förklarar och försvarar hur moralisk realism eller allegori kan bli viktigare än verklighetstrohet på ett yttre plan. Mot denna bakgrund framstår *Nina* och *Midsommar-resan* som fullt rimliga efterföljare till Bremers mer vardagsnära berättelser, trots det ofta symbolladdade innehållet.

Bremer använder Norrland för att förstärka romanernas filosofiska nivå och därigenom får regionen sin viktigaste betydelse genom de drag som gör den främmande för en besökare från södra Sverige. Ett fåtal nyckelföreställningar om den norrländska naturen och klimatet ger upphov till religiösa och filosofiska spekulationer och sceneriet används för att betona inre kristillstånd och ögonblick av uppenbarelse hos romangestalterna. Följden blir att både *Nina* och *Midsommar-resan* har tycke av allegori, en form som inte var särdeles ansedd på 1800-talet. Norrlandsskildringarna drar uppmärksamheten till de extatiskt religiösa och mystiska dragen i Bremers författarskap. Dessa aspekter uppskattades varken av de samtida läsarna som ansåg att teologiska spörsmål var förbehållna männen eller av senare tiders kritiker som velat tona ned de religiösa dragen till förmån för de samhällskritiska. Norrlandsavsnittet i *Nina* och framför allt romanen *Midsommar-resan* är bland Bremers längsta religions- och moraldiskussioner i fiktionens form, utan det tydligt feministiska perspektiv som finns i *Hertha, eller en själs historia* (1856) och detta har säkerligen haft betydelse för det svala intresset. Men dessa texter förtjänar att beaktas närmare inte minst för att de visar att Bremer kunde utnyttja romanen för att uttrycka religiös mysticism såväl som sockersöt idealrealism och gryende feminism. De är dessutom tydliga exempel på den moderna människans ambivalenta förhållande till såväl natur som kultur i en tid då industrialismen börjar förändra samhällets utseende.

*

Den leda vid stadslivet som Bremer låter mamsell Rönqvist uttala i första delen av *Nina* har sin motsvarighet i en misstro på den kultiverade kontinentens förmåga

att rätt förvalta sin civilisation. I Bremers övriga produktion finns det nya livet antingen i Norden eller i Amerika. Det lilla häftet *Lif i Norden* (1849) är till exempel en hyllning till dansk konst, litteratur, musik, teater, statskunskap, medicin, filosofi och vetenskap där Bremer driver tesen om de skandinaviska folkens frihet och uttrycker sin förvissning om att det nya livet ska springa fram ur Norden. Inför den stora amerikaresan 1849–1851 skriver hon i brev till bland andra vännen Per Johan Böklin om sin längtan att få uppleva den nya republikens ungdomlighet och energi, och reseskildringen *Hemmen i den nya verlden* (1853–54) återkommer gång på gång till den ”friska, ungdomliga luften” i Amerika.¹⁵ När Bremer behandlar svenska förhållanden i *Nina* och *Midsommar-resan* står den pånyttfödande gnistan främst att finna i Norrland, även om hela Sverige beskrivs som ungt och vitalt i förhållande till den europeiska kontinenten.

Romanen *Midsommar-resan* inleds med en Nils Holgersson-liknande översikt av Sverige där landets nordliga karaktär framhävs som orsaken till dess livskraft:

Och kanske förlade henne Skaparen så afsides på jorden, så högt upp i norden, på det att hon längst af länder måtte bevara sin ursprungskraft, på det, när hennes syskon i söder mattas af kampen, af bildningens öfverretning, hon må andas öfver dem förnyande lifskraft; och den nya Walan, uppstigande ur sina snöhöljen, sjunga för verlden, en ny profetisk sång, djup som den gamlas.¹⁶

Samtidigt finns det en avgörande skillnad mellan landets sydligare delar och de nordliga landskapen. Bremer bekänner sig till Montesquieus klimatlära som gör gällande att människan präglas av den plats där hon bor, och menar att skåningen är trög till sitt väsen på grund av en jordbundenhet som följer med landskapets materiella välstånd:

Ty det är så, och kan ej vara annorlunda: menniskan tar prägel af de omgifningar, i hvilka hon lever. Och ju mera jordbunden hennes natur är, desto mera bindes hon af jorden. Endast kärleken och snillet befria derifrån. (10)

Det är visserligen ett cirkelresonemang som förklarar jordbundenhet som ett karaktärsdrag som förstärker sig självt, men i grunden finns tanken att välmåga leder till liknöjdhet och stagnation: ”ur de magraste bygderna går de starkaste männerna fram” säger hon om Västmanland och Dalarna (27). Det är därför norra Sverige som framför allt får stå för framtid och hopp, även om området ännu inte ”hunnit gifva och blifva hvad det en gång skall” (41). Bremer ger en ovanligt positiv bild av Norrland i *Midsommar-resan* och beskriver folklynnnet som ”kraftigt, skarpsinnigt, praktiskt, gladlynt och klokt” i markant kontrast till senare tiders myter om den fåordige, obildade norrlänningen (41). Norrland bebos av ett ”folk af bönder”

som är ”vackert i gestalt, rent i seder, klart i tanka, fromt i hjertat, gladt till lynne” och ”fritt, välmående, lyckligt” (41). Naturen är dramatisk och magisk, regionen är ”ett hemligheternas land” (43) som lockar främst genom sina stora kontraster och den viktigaste dragningskraften ligger ”i aflägsenheten från den civiliserade, oroliga, skrattande, qvidande världen, i *ensligheten* framför allt” (44). Bakom denna beskrivning finns idén att sanningen står att finna bara i ensamheten, långt från det larmande stadslivet, och det är denna tanke som ligger bakom Bremers framställning av Norrland som ett förnyelsens landskap. En sådan idealisering av området kräver att verklighetens Norrland förblir konturlöst.

Bremer skapar alltså ett Fjärran Östern i norra Sverige, en region kännetecknad av mystik och andlighet där den sökande människan kan finna sig själv och Gud. I Norrland förväntar hon sig att få känsloupplevelser i ett romantiskt naturlandskap och inför resan 1847 skriver hon till biskop Franzén:

Detta land har äfven för mig ett eget mystiskt behag. De sjungande svanorna, Norrskenen öfver de ödsliga fälten, Middnattssolen – och sedan Lappen och Rehnjorden – idel poetiska bilder! Af Din ”en vinter i Lappland” ser man att de tidigt verkat på dig. Jag kan ej med dessa Nordboer, som tråna till södern och se i norden blott gråberg och lera. Jag förstår icke att de ej förstå den egna skönhet och poesi, som lifvet i norden har, ja, äfven i sin fattigdom, och hvilken förklaring detta lif och denna natur äro mäktiga!¹⁷

Men hennes orientalisering av Norrland är inte enbart positiv. Landsdelen berörs för första gången i hennes författarskap i romanen *Presidentens döttrar. Berättelse af en guvernant* (1834), föregångaren till *Nina*: ”Presidenten var vid denna tid i stort bekymmer öfver en resa, som han var nödsakad att företaga till sitt bruk vid Lappska gränsen”.¹⁸ Trots det flyktiga omnämmandet är det uppenbart att Bremer här uppfattar Norrland som en koloni att exploateras och administreras från huvudstaden. Bruket vid lapska gränsen blir en svensk motsvarighet till den västindiska plantagen i Jane Austens *Mansfield Park*, en plats som inte har något värde i sig själv utan bara är en förutsättning för storstadens välstånd. Bremer är påverkad av engelska modeller som Fanny Burney och Henry Fielding, och det är möjligt att hennes hänvisning till en norrländsk koloni endast är uttryck för en konvention i romanskrivandet och i grunden bygger på förhållanden i länder som är beroende av kolonialism i helt annan utsträckning än Sverige. En plantage i Västindien, liksom ett bruk vid lapska gränsen, behöver alltså inte vara mer än en signal om god samhällställning, på samma sätt som beskrivningar av vackra klänningar eller överdådiga middagar. Men även om hänvisningen till presidentens bruk är oövertänt och för Bremer möjligen betydelselös är den inte oskyldig, utan ett exempel på vad Edward W. Said

kallar ”the *geographical* notation, the theoretical mapping and charting of territory that underlies Western fiction, historical writing, and philosophical discourse of the time”.¹⁹ I motsats till Saids exempelförfattare placerar Bremer centrum i söder och periferin i norr, men det hierarkiska förhållandet mellan områdena är detsamma som det hennes engelska samtida uttrycker:

there is the hierarchy of spaces by which the metropolitan centre, and, gradually, the metropolitan economy are seen as dependent upon an overseas system of territorial control, economic exploitation, and a socio-cultural vision; without these stability and prosperity at home [...] would not be possible.²⁰

Norrland har alltså inget eget liv, utan existerar endast i kraft av sitt förhållande till centrum. Detta innebär att vad som sker ”däruppe” får sin betydelse genom hur det påverkar människorna i söder. Ett exempel på det ointresse detta skapar finns i romanen *Hemmet, eller familjesorger och fröjder* (1839). Fru Elise Frank stör den goda stämningen vid familjens kvällssamkväm genom att nämna ”hungersnöden i de norra provinserna”, men deras gäst ”possessionaten” byter genast samtalsämne: ”Ack ja! hungersnöden däruppe. Nej, låt oss tala om något annat; det där är så ledsamt. Mina ärter har jag låtit täcka med halm”.²¹ Eftersom Norrland är så avlägset kan förhållandena där inte tillåtas fördunkla familjens sinnen mer än ytterst tillfälligt. Samtidigt kan denna episod läsas som kritik av en sådan likgiltighet. Bremer framställer ”possessionaten” som en trögtänkt man, utan intresse för annat än sina ägodelar, och replikväxlingen är ägnad att understryka hans kälkborgerlighet i lika hög grad som den antyder Norrlands låga status. Längre fram i *Hemmet* finns dock ytterligare en glimt av en nedlåtande attityd till norrländska förhållanden när Henrik Frank ger sig ut på promenad en vinterkväll tillsammans med en av sina systrar och de båda kallas för ”samojeder, lappar, eskimåer” av en annan syster som anser att detta kringströvande i vinternatten är oförenligt med den livsstil som råder i det franska hushållet.²²

Även om idealiseringen av norra Sverige överväger i Bremers författarskap är denna idealbild kopplad till den norrländska naturen, inte till kulturen. I slutet av *Presidentens döttrar* inrättar sig den världsliga Adelaide i sitt nya hem på en vagt beskriven plats i norr. Här är hon fri från storstadens fördärvliga inflytande och kan skapa sig ett nytt liv med den storslagna naturen som inspiration.²³ Inga grannar, ingen norrländsk kultursfär nämns, och i uppföljaren *Nina* står det klart att de bildade människor som personerna möter i norr har flyttat in söderifrån. Utan prästen Edvard Herveys inflytande skulle trakten varken äga materiellt välstånd eller andligt liv:

Under de sex år som Hervey lefvat och verkat i denna trakt, hade mycket förändrat sig i mark och hos människor. En anda af odling och högre lif lät ax och gräs springa upp ur den förras sköte, friska känslor och tankar upp i de senares bröst. Sura ångar och klenmodig misströstan, kärr och råhet försvunno allt mer. Smak för litteratur och sinne för konst, tårtel och väppling rotade sig småningom. Hvad Fénelon lärde, hvad Oberlon utöfvade, det lärde, det utöfvade Edvard Hervey. Främst i dygd, i kunskap, i arbete, var han i ordets hela sköna bemärkelse sin församlings *herde*. (203–04)

Existensen av ett norrländskt jordbrukskunnande erkänns inte, och inte heller förväntas norrlänningarna ha haft några kulturella intressen innan Hervey stimulerar dem. Det är betecknande att Herveys beslut att bosätta sig i Norrland åtminstone delvis är grundat på hans önskan att tämja vildmarken: ”Jag köpte mig en liten gård i denna trakt, som äfven lockade mig därför att mycket var här att göra; genom arbete och odling kunde denna vildmark förvandlas till en bördig och lycklig nejd” (274). Att detta förädlingsarbete också innefattar traktens människor framkommer tydligt när han meddelar Nina ”sina planer för traktens och folkets förkofran” (244).

Beskrivningen av Herveys inställning är kanske snarare ett exempel på storstadens förhållande till landsbygden än ett utslag av mellansvensk överlägsenhet. Vid en bjudning på godset Umenäs beklagar Friherrinnan H. den tungfotade dansen och misslyckas skändligen i sina försök att ”arbeta i konversationen” tills hon börjar tala om ”grisar och potatis” (279), men Bremer är angelägen att påpeka i en fotnot att hon ännu inte har besökt Norrland och endast beskriver ”hvad hon vet finnes någonstädes” (280). Storstadens normgivande funktion är dock uppenbar. I förordet till den svenska utgåvan av Suids *Orientalism* berör Sigrid Kahle Bremers skildring av araberna i *Lifvet i den gamla världen* IV (1859), och det europeiska högmod Kahle identifierar där har sin motsvarighet i Herveys och Friherrinnans attityder till Nordsverige:

Hennes betraktelser över araberna vittnar om stor okunnighet om deras kultur. Hon kommer aldrig i kontakt med bildade araber. Hennes skildring av det arabiska familjelivet och kvinnoförtrycket är realistisk, men de är sedda med överlägsen europeisk blick.²⁴

Jämsides med Bremers framställning av naturens Norrland som ett känslolandskap som verkar till andlig förnyelse finns alltså hela tiden uppfattningen att kulturens Norrland är alltför ociviliserat. Men även detta har trots allt en positiv sida eftersom det innebär att regionens äkthet inte löper risk att förstöras av den förkonstling som präglar huvudstaden eller kontinenten. Redan i det brev till Ulla Limnell i mars 1847 där Bremer först föreslår en resa norrut framkommer den ambivalenta inställning som karakteriserar norrlandsskildringarna:

Tänk om vi ännu kunde göra den der Norrlandsresan tillsammans, och se Midsommarnattssolen och Franzen! Den resan ligger mig alltjemt i hågen, och jag tror bestämt att den blir av en gång. Och då, Ulla, skulle vi språka om så mycket, mycket. Jag tänker mig den resan mycket roligare än alla konstresor i världen i konstuppfyllda länder; och med dig i de der små fattiga kuststäderna på vägen skulle jag just ha kalas.²⁵

Norrland må vara fattigt och outvecklat, men det är också genuint och ofördärvat, och Bremer pendlar hela tiden mellan en negativ tolkningsmodell där Norrland är otillräckligt civiliserat och en positiv, där norrländsk natur och naturlighet får vara bärare av hennes civilisationskritik.

*

En viktig orsak till att norra Sverige förblir mytiskt och aldrig får en identitet grundad på faktiska förhållanden är att Bremer ser territoriet som en enhet. De övriga landskapen namnges i inledningen till *Midsommar-resan* och har sin speciella karaktär, men som Sverker Sörlin påpekar var Norrland fortfarande långt in på nittonhundratalet ”en ännu icke definierad del av landet”.²⁶ Ett tydligt tecken på att Bremer uppfattar Norrland som en region bortom den kända världen är att området erbjuder en fristad för människor på flykt. Hervey är misstänkt för mordet på en tidigare arbetsgivares dotter och innan han kan bli rentvådd lever han i Norrland där han kan räkna med att inte bli igenkänd. Trots att han som präst är en högeligen offentlig person förutsätter Bremer alltså att hans liv i norr är ett liv utanför den egentliga världen. På samma sätt låter hon nybyggaren Knut resonera när hon beskriver hur han har tagit sin tillflykt till den norrländska skogen för att uthärda vad som med moderna ögon ter sig som en djup depression. Liksom Johannes Döparen i öknen lever han som en eremit och låter ensligheten och landskapet läka hans smärta:

Jag hörde öknens röst, den mäktiga stormen, en medvetlös ton ur allmaktens bröst! Dess sång lät mitt bröst vidga sig. Jag såg öfver mig himmelens blåa öga, så stort, så skönt! – det forskade ej, det spejade ej, såsom människans. Jag läste Guds ord i blomorna, i de små gräsen: – de frågade ej, de sårade ej! Klipporna stodo omkring mig så höga och lugna. I de djupa skogarna vandrade jag, och deras sus vaggade min själ till ro. Allt var stort, friskt och obekymradt omkring mig; allt lefvde sitt eget stilla, ostörda, kraftiga lif. Min själ reste sig och andades! (236)

Det ensliga livet har åtminstone till det yttre berövat honom hans mänskliga drag och när Ninas följeslagare Klara först får syn på honom när flickorna har gått vilse i skogen upplever hon honom som ”en gestalt, mera lik ett ludet troll än en människa” (213). Knut är dock i grunden en bildad man, i skarp kontrast till den Caliban-

liknande figuren Beckasin som är hans hjälp och sällskap. Beckasin introduceras genom att romanpersonerna hör ”ett gällt, nästan hvisslande läte, som man hvarken kunde tillskrifva djur eller människa” och beskrivs som ”en dvärg hvars smala och tunna kropp, rinnande och inkrupna ögon ej på minsta vis påminde om en ’Skapelsens Herre’” (215). Likt Robinsons Fredag kan han inte anses tillhöra det kultiverade samhället och räknas inte. Samtidigt är han en representant för vildmarkens hedniska historia, helt igenom del av naturlandskapet. I början av skogsäventyret får Klara uttrycka en känsla av samhörighet med människor i förkristen tid och tycker sig ”förstå den nordiska forntidens lif” (209) då människorna var ”lyckligare än de flesta af människor nu för tiden” (210) – om de bara hade förstått Gud. Återigen lyfter Bremer fram friheten från ett tomt societetsliv som basen för inre harmoni:

Jorden hade mera skogar än människor. Det var ej trångt att röra sig, och det gick friska vindar genom lifvet. Sällskapsvärlden var då ej ännu till med sina små saker och små nöjen och små plågor, talrika, frätande och förödande som Pharaos gräshoppor. Människan kunde ej vara mycket olycklig. Hon dog ofta för våldet, men hon tärdes ej långsamt som nu. Hon var friare, hade mera andrum ... (210)

Beckasin blir ett slags sentida ättling till dessa forntidsbebyggare och en personifiering av den norrländska skogens paradoxer. Hans utseende ger vid handen att han tillhör vildmarkens hotfulla och okontrollerbara sida men detta motsägs av hans tjänstvillighet och lojalitet. På samma sätt är den norrländska naturen både farlig och storlagen, hednisk och fylld av gudsnärvaro, mörk och ljus. Denna inbyggda kontrast blir uppenbar också när Nina och hennes sällskap efter ett midsommarnattsbesök på Avasaxa reser vidare till snögränsen där Nina upplever midnattssolens yttersta motsats, den eviga snön som får motsvara människohjärtats köld och död (303). Liksom när det gäller kulturlivet så pendlar Bremers skildring hela tiden mellan motsatta yterligheter och hennes beskrivningar mynnar aldrig ut i någon syntes. Det enda som genomgående karakteriserar det nordliga landskapet är att det är främmande och obegripligt för besökarna från södra Sverige och inte kan förstås med förnuftet.

Livet på gods och herrgårdar är däremot modellerat på syd- och mellansvenska förhållanden. Detta är särskilt tydligt i *Midsommar-resan* där redan godsets namn Bragesholm och namnet på dess föregående ägare Orrhane vittnar om en icke-norrländsk referensram. Gården har en rättare som spelar en viktig roll när han känner igen besökaren Theodor som den länge saknade arvingen Erik Nordenhjelm, men rättare var en mycket ovanlig yrkeskategori i Skellefteå-trakten där Bragesholm tycks ligga, och även här använder sig Bremer av syd- och mellansvenska mönster. Den enda indikationen på att Bremer var medveten om specifikt norrländska förhållanden är en beskrivning av hur bipersonen Kapten Rapp bistått en församling läsare

som blivit överfallna under sin gudstjänst och ”tagit de förföljdas parti, skyddat dem för ytterligare våld och kraftigt upprätthållit Kongl. Maj:ts och lagens anseende” (163). Sådana uppträden förekom, särskilt i trakter där läsargrupperna hade starkt missionerande tendenser, men det vanligaste var annars konflikter mellan statskyrkans företrädare och väckelsefolket.²⁷ Bremer var mycket kluven i sin inställning till läsarna och skriver i brev till Böklin våren före norrlandsresan om deras ”galna proselytmakeri”.²⁸ Samtidigt dras hon till de känslomässiga inslagen i läsarnas trosliv och är mycket kritisk till den svenska statsreligionen.²⁹ De brevdiskussioner hon har fört om läsarna har gjort henne ”den vesentliga tjensten att föra mig till att närmare ansigte mot ansigte betrackta vår kyrkas dogmer”³⁰ och det hon finner är inte gott:

Skall jag döma af min egen inre erfarenhet, och af hvad jag hört af de många tviflare och otrogne, som jag träffat i min dar, så står ingenting, nu för tiden, så emot Christendomens insteg i själarne, som den ensidiga och tränga ställning i hvilken den blifvit satt af vår kyrkas fäder i förhållande till lifvet och verldshistorien.³¹

Bremers viktigaste kontakter i norra Sverige var skalden Frans Mikael Franzén, biskop i Härnösand, och dennes svärson Anders Abraham Grafström, skald och kyrkoherde i Umeå. Hon rörde sig alltså i kretsar där läseriet var en mycket uppmärksam fråga och åtminstone Franzén var förhållandevis sympatiskt inställd till väckelsen i Härnösands stift – ett administrativt område som vid tiden för Bremers besök ju omfattade större delen av Norrland. Omnämmandet av läsarna är inte mera än en parentes i *Midsommar-resan*, men i någon mån understryker berättelsen om Kapten Rapps ingripande betydelsen av en personlig omvändelseupplevelse. Beskrivningen av en sådan utgör romanens egentliga centrum.

*

Myten om det nordliga är viktigare än verkligheten och allra viktigast är det symbolladdade norrländska ljuset. I de brev hon skriver både före och efter resan 1847 återkommer Bremer ständigt till detta ljus:

Jag har sett så mycket ljus att jag tycker i sanning att själ och sinne blifvit helt ljusa deraf. Vet du, – det var ett förunderligt ljuslif deroppe, dagar och nätter – ljus lugnt varmt; – haf och himmel samm i ljus min ande badade i ljus. Och dessa Midsommar-nätter på Lupio och Avasaxa – då såg jag jorden såfva men dess Genius vaka och hörde den drömmande hviska: ”jag såfver men mitt hjerta vakar!”

Och så såg jag nere på Tengeli flod skapelsemorgonen åter om, när Guds ande sväfvade öfver djupet, och hans ”varde” och hans ljus ordnade chaos och lät tönken sjunka och försvinna.³²

Gunnar Axberger identifierar motivkretsen kaos – töcken – ljus som det viktigaste uttrycket för livsåskådningsproblematiken i Bremers författarskap såväl som i hennes brev och menar att den har ”direkt anknytning till bibelns skapelseberättelse”.³³ Det frambrytande ljuset som förjagar skuggorna är förebudet om en ny värld, ett nytt liv, och midsommarljuset blir därför ytterligare ett tecken på att förnyelsen finns i norr.

En av de viktigaste romanfigurerna i *Midsommar-resan* är den hemlighetsfulle Theodor, passagerare på ångfartyget Örnköld på väg mot midnattssolen. Theodor är den rättmätige arvtagaren till godset Bragesholm men har flytt sitt hem i känslan av att vara önskad och oälskad. Hans strid mot sina inre demoner, ”skuggornas folk”, har fått honom att vilja återvända norrut efter mer än tio år i landsflykt och han föreställer sig landet i norr som ett förlorat paradiset:

O! landet ofvanom nordanvinden, uppöfver skuggornas folk, och det eviga mörkrets portar, landet, der enligt gamla sköna sägner, solens lustgård är belägen, vid nattens källor, nära det orörliga hafvet, der, på de saligas öar, på evigt grönskande ängar, Hyperboreerna, de rättfärdigaste bland dödliga, bo, i oafbruten frid, i gudarnas gemenskap, under den gladaste himmel, under heliga, nattliga fester dem ljusets Gud sjelf anför – dit upp står nu min längtan, mitt hopp! (84)

På flera ställen i både *Nina* och *Midsommar-resan* anknyter Bremer till myten om hyperboréerna som enligt den grekiske historieskrivaren Herodotos bodde bortom skyternas land i ett rike där det alltid snöade.³⁴ Främst ansluter hon sig till föreställningen i Olof Rudbecks *Atlantica* där hyperboré får betyda ”yverboren”, eller övernordlig och där de antika berättelserna används för att bevisa de skandinaviska folkens överlägsenhet.³⁵ Det finns tydliga kopplingar mellan Rudbecks storsvenska drömmar och Bremers åsikt att det nya livet ska springa fram norrifrån. Men det är uppenbart att något hyperboreiskt folk inte längre finns i norr, och Bremers hänvisningar till hyperboréerna har som sin främsta uppgift att ytterligare understryka Norrlands karaktär som sagoland.

Enligt både Axberger och Enhmark är Theodor/Erik Nordenhjelm i stor utsträckning ett självporträtt av Bremer³⁶ och den gudsupplevelse han har på midsommarnatten blir en motsvarighet till den religiösa kris hon själv genomgick 1832. När solen stiger efter midnatt på midsommaraftonen fördrivs alla Theodors grubblerier, allt tvivel och hans framtid öppnar sig. Solen beskrivs i direkt erotiska termer och upplevelsen framställs som en uppståndelse från döden, ett födelseögonblick och ett bröllop:

Såsom en älskarinna, en moder som med kyssar vill väcka sin sofvande älskling, men fruktar att han skall vakna för hastigt, så vidrörde solstrålarne jorden, först dallrande, sväfvande, flyktigt, så innerligare, varmare, slutligen eldigt, starkt! ...

När Theodor uppstod, var han badad af ljus, som i fulla strömmar omflöt honom. Skogar och natten ljusnade. Det susade, brusade lefnadsfriskt, och fogelsång uppsteg från jorden. Theodor stod der, såsom nyfödd, äfven han, och lät sig kyssas af de varma strålarne. Han kände sig vigd vid ljuset.

Käre läsare! väntade du dig ett kärleksäfventyr i midnattssolens sken, älskandes förening och kyssar?

Ja! men räknar du det för intet, då menniskan känner sig omfamnad af Guds kärlek, och ger sitt hjerta åt honom? (140)

Midnattssolen blir det yttersta exemplet på den norrländska naturens förnyande och läkande kraft, men för att kunna födas till det nya livet måste människorna lämna förnuft och rationella hänsyn bakom sig. På många sätt anknyter skildringen av Theodors upplevelse till traditionen att normala regler sätts ur spel i vildmarken och Theodors pånyttfödelse blir möjlig delvis för att han har lämnat den kända världen bakom sig. Men för de människor som hör hemma i Norrland verkar landskapet inte kunna ha samma livsomvälvande funktion. De skaror av ”lappfamiljer” och ”halfvilda horder från Finnmarken” (294) som strömmat ner till midsommarfirandet vid Avasaxa i *Nina* påverkas endast tillfälligt av sina omgivningar:

Jordanden har fånglat dessa folk, och likt mullvadarne arbeta de blott i mullen kring rötterna af lifvets träd. Stundom likväl, under deras klara vinternätter, vid snöns och stjärnornas obeskrifliga, underbara glans, när, löpande på skidor, de jaga björnen och renen, då vaknar lifvets högre strängaspel i deras bröst, då andas de ut djupa och ljufva känslor i vemodiga melodier, i enkla, sköna kärlekssånger. Men snart domna de åter i lapphyddans natt. (294)

Landsdelen kan fungera livsförändrande bara om den utgör en kontrast till en verklighet som finns någon annanstans. Bremers användning av området förutsätter att Norrland befinner sig bortom den geografiska och politiska verkligheten, bortom rationella förståelsemönster, så att skog, snö, is, mörker och ljus kan förbli begrepp för psykiska tillstånd snarare än verkliga förhållanden.

Det finns trots allt några välgörande prosaiska personer i *Midsommar-resan*, framför allt Översten och hans gamla kärlek Fröken, och trots att romanens viktigaste tema är ljusets livgivande kraft har Bremer tillräckligt mycket humor för att också återge Överstens kallsinniga inställning till ljusa sommarnätter:

Se på solen? Den skiner mig nog i synen ändå, både natt och dag, der uppe till min plåga. Jag kan inte få sova i fred för den. Den skiner mig i sängen klockan ett på natten. Men jag skall sätta p derför, i år, och låta spika bräder för fönsterna. Solen ger mig feber hela denna tid, när vädret är klart. (91)

I brev till Franzén erkänner Bremer också att upplevelsen av midnattssolen i någon mån störts av slagsmål med myggorna – en realism som helt saknas i fiktionen.³⁷ Både *Nina* och *Midsommar-resan* innehåller likartade skildringar av midnattssolen som turistfenomen där Bremer gör narr av besökare som inte förmår uppskatta ljusets andliga dimension. På ångbåten Örnköld finns ett tyskt furstepar på väg till Avasaxa ”för att kyssas i midnattssolens åsyn, hvarefter de genast skulle resa tillbaka till sina urskogar och sina slott igen” samt en fransman, försedd med bössa och jakthundar, som ”är fast besluten att ännu smaka ’en frikassé på Lappar ... ett par små kottletter åtminstone” (112). I *Nina* finns en skildring av ett engelskt par som vill införliva midnattssolen i sin samling av nordiska märkvärdigheter och en fransman som ivrigt söker efter originalen till Victor Hugos nordiska hjältar (293). Avsnittet innehåller också fördomsfulla beskrivningar av ”finn- och lapphorderne” (295), en samisk spåman och en anfallande björn, medan den mest vederhäftiga beskrivningen av fjälltrakterna är helt och hållet citerad från Erik Gustaf Geijers *Svea Rikes Hävder* (300–01).³⁸

Bremers norrlandsskildringar utgör exempel på det slag av orientalisering som idealiserar naturen men nedvärderar områdets innebyggare och kultur. Trots att hon hade kontakt med det bildade Norrland genom t.ex. biskop Franzén och A. A. Grafström och de kretsar de umgicks i förmår hennes texter inte förmedla existensen av någon borgerlig kultur i norr, förutom hos ditresta besökare från söder. Att vistas i Norrland innebär exil från civilisationen. De positiva aspekterna av denna exil är den distans som innebär att stadslivet kan granskas med kritisk blick samt möjligheten till kontemplation och självrannsakan, men förutsättningarna för detta är den jungfruliga naturen vars läkande kraft dessutom inte är tillgänglig för norrlänningarna själva utan bara för den blaserade storstadsmänniskan. Den norrländska kulturfären är närmast ett störande inslag och framställs som bondsk och okultiverad i förhållande till den ädla naturen. En beskrivning av det blomstrande kulturlivet i, exempelvis, lärdomsstaden Härnösand³⁹ skulle ha komplicerat bilden och minskat den kontrast mellan nord och syd, natur och kultur som upprättas i romanerna.

Det finns därför betydligt mindre av verklighetstrohet i beskrivningarna av norra Sverige än när Bremer skildrar landets södra eller mellersta delar. Att hon kan handskas så lättvindigt med den geografiska och historiska sanningen visar tydligt Norrlands låga status under 1800-talet, men ger också djupare kunskap om Bremers författarskap och hennes förhållande till de realistiska ideal som hon gjorts till förgrundsfigur för. Det var möjligt för Bremer att beskriva Norrland främst i symboliska termer eftersom det ännu vid mitten av 1800-talet fanns ytterst få inifrån-skildringar som kunde motsäga hennes framställning.⁴⁰ Det var också nödvändigt, eftersom den viktigaste funktion regionen har i hennes författarskap är som ett landskap

till förnyelse. En realistisk beskrivning enligt mönstret från de tidigare romanerna är inte önskvärd om norra Sverige ska framstå som ett ljusets rike. Bremers Norrland är bara sällan ett naturresursernas landskap som kan exploateras söderifrån men det är trots allt ett exploaterat område eftersom det aldrig tillmäts någon reell, egen betydelse. Det förblir en idé som måste befinna sig på fysiskt och psykiskt avstånd från den civiliserade mellansvenska miljön för att kunna fungera som kontrast och som får sitt främsta värde genom att det inte tillhör den egentliga världen.

SUMMARY

Nina and *Midsommar-resan* (*The Midnight Sun*) are Fredrika Bremer's only novels set in the north of Sweden. They are usually considered fairly unsuccessful, but they give valuable information about both the author's relation to the ideals of literary realism and her ambivalent attitudes to nature as well as culture. In these novels, the north of Sweden emerges as a predominantly spiritual landscape where a visitor from the south can get closer to her inner being and to God. Northern Sweden is pictured as a pristine, natural region, untainted by the excesses of civilisation in the south and on the continent. Bremer uses the north to express her critique of the polite world, but this requires her to downplay any examples of cultural life in the north. As a result, she orientalises the region by producing a symbolic rather than a realistic description where Northern Sweden has value only on the conceptual level, as a contrast to the south and as a landscape where communion with God is possible.

NOTER

- 1 Fredrika Bremer, *Nina. Teckningar ur Hvardagslifvet*, Stockholm: Beijers, 1912 [1835], s. 186. Fortsatta hänvisningar till detta verk ges inom parentes i texten.
- 2 Carina Burman, *Bremer. En biografi*, Uddevalla: Bonniers, 2001, s. 118.
- 3 Ulrika Kärnborg, *Fredrika Bremer*, Stockholm: Natur och Kultur, 2001, ss. 71–76; Burman, ss. 117–19.
- 4 Jenny Bergenmar, ”Lidelsen rätt och passionens pris. Kärlekens val hos Bremer och Lagerlöf”, *Mig törstar! Studier i Fredrika Bremers spår*, red. Åsa Arping och Birgitta Ahlmo-Nilsson, Hedemora: Gidlunds, 2001, ss. 245–58.
- 5 Se t.ex. Ellen Kleman, *Svenska kvinnor III. Fredrika Bremer*, Uppsala: J.A. Lindblad, 1925, s. 136; Burman, s. 275.
- 6 Kleman., s. 136.
- 7 Elof Ehnmark, *Fredrika Bremer*, Stockholm: Natur och Kultur, 1963, s. 57.
- 8 Burman, s. 276.
- 9 Sophie Leijonhufvud Adlersparre och Sigrid Leijonhufvud, *Fredrika Bremer. Biografisk studie*, 2 delar, senare delen, Stockholm: P.A. Norstedt & Söner, 1896 [1895], s. 51.
- 10 Se Birgitta Holm, *Fredrika Bremer och den borgerliga romanens födelse*, Stockholm: Nor-

- stedt, 1981.
- 11 ”Sommer Reise – Eine Wallfahrt”, recension av Fredrika Bremer, *Sommer Reise – Eine Wallfahrt; Summer Journey, a Pilgrimage*, omtryck från *Foreign Quarterly, Littell's Living Age* 23, nr 290, 8 dec. 1849, s. 475
- 12 Kärnborg, s. 76.
- 13 Kurt Aspelin, *Poesi och verklighet. Några huvudlinjer i 1830-talets svenska kritikerdebatt*, 2 delar, del 1, Lund: Akademikerförlaget, 1967, s. 21.
- 14 *ibid.*, s. 19; se också Mats Malm, ”Fredrika Bremer och realismerna”, *Mig törstar! Studier i Fredrika Bremers spår*, red. Åsa Arping och Birgitta Ahlmo-Nilsson, Hedemora: Gidlunds, 2001, ss. 83–96.
- 15 Burman, s. 289.
- 16 Fredrika Bremer, *Midsommar-resan*, Stockholm: C. A. Bagge, 1848, s. 6–7. Fortsatta hänvisningar till detta verk ges inom parentes i texten.
- 17 Klara Johanson och Ellen Kleman, *Fredrika Bremers brev. Samlade och utgivna av Klara Johanson och Ellen Kleman*, 4 vol., del III 1846–1857, Stockholm: P. A. Norstedt & Söner, 1917, s. 39–40.
- 18 Fredrika Bremer, *Presidentens döttrar. Berättelse af en guvernant. Nya Teckningar utur Hvardagslifvet*, Afd. 1–2, Stockholm: L. J. Hierta, 1834, s. 323.
- 19 Edward W. Said, *Culture and Imperialism*, London: Vintage, 1994 [1993], s. 69.
- 20 *ibid.*, s. 69.
- 21 Fredrika Bremer, *Hemmet, eller familjesorger och -fröjder: teckningar ur vardagslivet*, Stockholm: Bonnier, 1922 [1839], s. 167.
- 22 *ibid.*, s. 217.
- 23 Bremer, *Presidentens döttrar*, s. 442–45.
- 24 Sigrid Kahle, ”Förord”, Edward W. Said, *Orientalism*, övers. Hans O. Sjöström, Stockholm: Ordfront, 1993, s. 21.
- 25 Johanson och Kleman, *Brev*, s. 25–26.
- 26 Sverker Sörlin, *Framtidslandet. Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*, Stockholm: Carlsson, 1988, s. 11.
- 27 Se t.ex. Tom Eriksson och Börje Harnesk, *Präster, predikare och profeter. Läseriet i övre Norrland 1800–1850*, Gideå: Vildros, 1994, särskilt ss. 51–91.
- 28 Johanson och Kleman, *Brev*, s. 33.
- 29 Se t.ex. Gustaf Fredén, *Arvet från Fredrika Bremer. En bild av Fredrika Bremer sammanställd ur hennes skrifter*, Lund: C. W. K. Gleerups, 1951, s. 206–12.
- 30 Johanson och Kleman, *Brev*, s. 33.
- 31 *ibid.*, s. 34.
- 32 *ibid.*, s. 51.
- 33 Gunnar Axberger, *Jaget och skuggorna. Fredrika Bremer-studier*, Stockholm: Hugo Gegers, 1951, s. 170.
- 34 *The History of Herodotus*, övers. George Rawlinson, 3 vol., vol. 1, London: J. M. Dent, 1927 [1910], s. 292, 299. Hyperboréerna nämns av flera andra antika författare och berättelserna spreds till Europa via romerska skrifter. Se Johan Nordström, *De yverbornes*

- ö, Stockholm: Bonniers, 1934, s. 104–09 för en gedigen genomgång av antikens föreställningar om hyperboréerna.
- 35 Nordström, s. 102–04. Nordström spårar Rudbecks idéer om hyperboréernas hemvist i nordligaste Skandinavien till Johannes Bureus och från honom till Georg Stiernhielm, och menar att det är deras antikvariska forskning som Rudbeck i första hand bygger vidare på. Tankarna om ett lärt och rikt nordligt kulturfolk var alltså tämligen allmänt spridda under 1500- och 1600-talen och inte enbart ett utslag av Rudbecks önskan att bevisa Sveriges storhet.
- 36 Axberger, s. 186; Ehnmark, s. 58.
- 37 Johanson och Kleman, *Brev*, s. 54.
- 38 Erik Gustaf Geijer, *Samlade skrifter*, 13 delar, del 4, *Svea Rikes Hävder – Svenska folkets historia. I: Forntiden och Katolska tiden*, Stockholm: P. A. Norstedt & Söner, 1926, s. 25–27.
- 39 Se Roger Qvarsell, *Kulturmiljö och idéspredning. Idédebatt, bokspridning och sällskapsliv kring 1800-talets mitt*, Stockholm: Carlssons, 1988, Serien Norrlands bildningshistoria.
- 40 Flera inifrån-skildringar av Norrland har dock samma tendens att visa regionen främst som ett symboliskt, inte reellt område. Frans Mikael Franzéns dikter, liksom Anders Abraham Grafströms *Sånger från Norrland* (1841) och *Nya sånger från Norrland* (1848) tolkar Norrland på ett sätt som överensstämmer med Bremers, och med all sannolikhet kände Bremer väl till deras verk och uppfattade författarna som auktoriteter på norrländskt liv.